

De politieke werkzaamheid van waarheid aan het eind van de twintigste eeuw: de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika

Ignas Devisch

1. Verbrokkeling

Wie de continentale politieke wijsbegeerte van ver of nabij volgt, weet dat de categorie waarheid er tijdens de twintigste eeuw zwaar onder druk is komen te staan. In het bijzonder was het einde van de vorige eeuw getekend door een afgrondelijke twijfel of we überhaupt nog met waarheid aan de slag kunnen, zeker op politiek vlak. Het zogenaamde 'posttotalitaire' denken aan het eind van de vorige eeuw ging er principieel vanuit dat mede door politiek vanuit de waarheid te denken, het totalitarisme vrije baan had gekregen. Indien, kortom, politieke theorieën voortaan één iets niet moesten doen, dan was het te vertrekken vanuit een waarheidsvertoog. Bovendien werden de 'grands récits' zoals Jean-François Lyotard (1979) het verwoordde als verbrokkeld, geërodeerd verklaard en daardoor van hun maatschappelijk draagvlak ontdaan.

Wat blijkt? Aan het eind van diezelfde twintigste eeuw waren de politieke ideo-

logieën veel minder dood dan verwacht en konden en kunnen we wel degelijk nog 'echte' politieke keuzes maken. Neem nu de evolutie in Zuid-Afrika aan het eind van de vorige eeuw. Het apartheidsregime stort in en Nelson Mandela wordt na jarenlange gevangenschap eindelijk vrijgelaten. De autoriteit van de figuur Mandela is zo groot dat de eerstvolgende presidentsverkiezingen onvermijdelijk uitlopen op een klinkende overwinning voor hem en zijn partij, het ANC.

Eens Mandela aan de macht is, komen natuurlijk allerlei netelige politieke vraagstukken naar voren, met als bijzonderste euvel: wat te doen met het recente verleden? Anders gezegd, hoe zich te verhouden tot de gruweldaden van het apartheidsregime en tegelijk de prille democratie niet te laten imploderen? Diverse voorstellen en initiatieven worden gelanceerd, maar brengen niet het verhoopte effect met zich mee, met name dat dit veelkleurige land op de een of andere wijze in het reine

komt met zichzelf; dat het land bij wijze van spreken 'verder kan'.

Daarin komt verandering wanneer de charismatische bisschop Desmond Tutu mee zijn schouders zet onder een heuse waarheidscommissie. Een waarheidscommissie is en blijft een van de opvallendste publieke vergaderingen van een moderne democratie en ook met de Waarheids- en Verzoeningscommissie van 1995 in Zuid-Afrika zal dat zeker het geval zijn. Niet dat Zuid-Afrika daarmee de primeur had: ook Argentinië, Chili, El Salvador of Peru, naast nog heel wat andere landen, hebben een waarheidscommissie gekend. Deze commissies hadden vooral tot doel om misdaden die door politieke regimes jarenlang zijn gepleegd, aan te klagen, de samenleving over een bepaald stadium van heling en verwerking van verdriet heen te helpen, en de voorbereiding te treffen voor een meer democratisch bestuur in de toekomst.

2. Mandela

Van alle landen spreekt het voorbeeld van Zuid-Afrika misschien het meest tot de verbeelding, omdat het met de bevrijding van Mandela een enorme transformatie had meegemaakt en het werk van de commissie daardoor ook bijzonder grondig is gebeurd: meer dan 22000 mensen werden gehoord, waarvan er 2200 als publieke getuigen het woord mochten voeren voor de ogen van een natie die in het reine wou komen met een geschiedenis van structureel racistisch geweld en een tot in

de diepste lagen van de bevolking ingebed discriminatoir regime, het zogeheten apartheidsregime.

De moeilijke opgave voor deze commissie was om de waarheid te laten zegevieren en om vervolgens deze in zo'n banen te sturen, dat het geheel van dit proces zou leiden tot verzoening en niet tot vergelding. Vandaar de naam: waarheids- en verzoeningscommissie. De waarheid moest leiden tot verzoening en ook amnestie aan elkeen die het gedetailleerde en volledige relaas van zijn misdaden opbiechtte. Amnestie in ruil voor waarheid, zo was de opzet. Voor het eerst in hun leven kregen heel wat zwarte Zuid-Afrikanen een blik achter de schermen van het regime dat hen en hun omgeving jarenlang had gediscrimineerd, opgesloten, gefolterd of vermoord.¹ De commissie ging er vanuit dat voortaan iedereen de waarheid mocht kennen, maar ook en vooral wou ze de waarheid *erkennen*. Zowel de individuele pijn als het maatschappelijk trauma moesten worden geheeld om de waardigheid van eenieder te herstellen en verder samenleven mogelijk te maken.

Het ambitieuze mandaat van de commissie omvatte de volgende vier doelstellingen²:

1. Een zo volledig mogelijk beeld schetsen van de oorzaken, omvang en gevolgen van de grove mensenrechtenschennissen tussen 1 maart 1963 en 5 december 1993.
2. Amnestie verlenen aan misdadigers van het apartheidsregime, op voorwaarde dat zij een volledige bekentenis aflegden en dat de misdaden politiek gemotiveerd waren.

3. De waardigheid van de slachtoffers van apartheidsmisdaden herstellen door hen de kans te bieden hun ervaringen te vertellen en door vergoedingen voor te stellen ter compensatie voor gebeurtenissen uit het verleden.
4. Een rapport opstellen dat een zo duidelijk mogelijk beeld geeft van de bevindingen van de commissie en dat een overzicht biedt van de misbruiken die plaatsvonden tijdens de apartheid.

Dat deze bijzonder intensieve delicate maatschappelijke evenwichtsoefening tot een goed einde is gebracht mag een wonder heten, want hoe herstel je op een publieke manier de wonden van zovelen, zodanig dat de erkenning van de waarheid niet omslaat in maatschappelijke vergelding? De figuur en het morele gezag van Mandela maar ook die van Tutu hebben hierin ongetwijfeld een grote rol gespeeld, maar het werk van de commissie als geheel is natuurlijk waar het allemaal om draait. Het uiterst lijvige eindrapport getuigt uitvoerig van een zeer omvattende en pijnlijke oefening die, ondanks tekortkomingen die er zijn geweest, volgens velen toch geslaagd mag worden genoemd.³

Alsof de maatschappelijke moeilijkheidsgraad al niet groot genoeg was, werd deze commissie bovendien vrij snel geconfronteerd met een filosofisch probleem, met name wat de commissie begreep onder het begrip waarheid. Uiteindelijk definiëerden ze vier waarheden: de feitelijke of gerechtelijke waarheid (factual or forensic truth), de persoonlijke of verhalende waarheid (personal or narrative truth), de sociale of dialoogwaarheid (social or dia-

logue truth) en de helende of herstellende waarheid (healing or restorative truth) (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 110-114). Laten we daar nog even verder op ingaan.

3. Albie Sachs

In het eindrapport geven de leden van de commissie aan dat ze hiervoor uitdrukkelijk terugvallen op het denkwerk van rechter en internationaal erkend jurist Albie Sachs. Sachs onderscheidt vier vormen van waarheid die de commissie tot inspiratie hebben gediend.⁴ De eerste, feitelijke waarheid noemt hij de microscopische waarheid. In een rechtbank gaat het erom de details omtrent gepleegde feiten goed te kennen en in kaart te brengen. Ten tweede is er de logische waarheid die via deductie uit het feitenmateriaal tot meer algemene stellingen komt. Vervolgens is er de ervaringsgerichte waarheid die probeert op een eerlijke manier te kijken naar de eigen subjectieve ervaring. Ten slotte de dialoogwaarheid, die elementen van de drie vorige waarheden meeneemt maar die ook een stap verder zet door de vele stemmen en perspectieven die feiten met zich meekrijgen, in rekening te brengen.

De commissie bouwt hier nadrukkelijk op verder. De feitelijke waarheid is wat wetenschappers vandaag 'evidentie' – I'm sorry: 'evidence' – zouden noemen: voor zich sprekende informatie verworven door betrouwbare procedures. De verhalende waarheid daarentegen gaat niet uit van wat er objectief is gebeurd, maar

van hoe het subject de waarheid heeft beleefd en de pijn die hij of zij daarbij heeft ervaren. De maatschappelijke waarheid vervolgens gaat na welke motieven en zienswijzen alle betrokkenen erop nahielden en -houden. De herstellende waarheid ten slotte moet dit alles – feiten, emoties, pijn, ervaringen – plaatsen in een vernieuwde context van menselijke relaties. Op die manier kunnen de wonden helen en wordt verzoening mogelijk met als uiteindelijk doel voortaan op een eerlijke en vreedzame manier met elkaar samen te leven.

Het feitelijk bestaan van de commissie geeft natuurlijk al het belangrijkste statement weer van waaruit ze haar werk is opgestart: dat er waarheid bestaat. Een waarheidscommissie kan bij wijze van spreken onmogelijk een vulgair postmodern uitgangspunt innemen, wil ze überhaupt functioneren. Mocht ze er niet van overtuigd zijn dat er feiten bestaan, dan zou ze als commissie een hoogst merkwaardige taak op zich nemen.

Tegelijk geeft de commissie aan dat de waarheid geen eenvoudige en zeker niet zonder meer een objectieve zaak is, dat we daarom verschillende perspectieven met elkaar moeten combineren en dat het politiek en moreel belangrijk is om die perspectieven te kennen en te erkennen. Zoals Immanuel Wallerstein het heeft verwoord in een tekst over de commissie: “Het is veeleer de vooropstelling dat de weg naar zulk een waarheid verloopt via een zeer intense en vaak emotionele dialoog die begrensd wordt door het zorgvuldig uitpluizen van het bewijsmateriaal,

om te komen tot een veel-kleurige, multi-perspectieven versie van de waarheid”.⁵

De invulling en de inzet van het begrip waarheid in deze context is bijzonder relevant. De commissie lijkt door haar vierarmige definitie van waarheid, feiten en misverstanden, consensus en dissensus met elkaar te verenigen. Door zowel toe te staan dat er ‘gebeurde feiten’ zijn alsook dat die feiten totaal anders beleefd kunnen worden – en niet in de banale betekenis van ‘een perspectief’ maar eerder als het noodwendig subjectieve element in het ervaren van feiten – erkent ze dat deze objectiviteit zeker niet alleen de dienst uitmaakt in de realiteit, zelfs al zijn bepaalde feiten onomstotelijk bewezen. De dader zal misschien erkennen dat hij bepaalde feiten heeft gepleegd maar zijn motieven daartoe kunnen zodanig zijn realiteit uitmaken, dat hij ze niet zomaar onder ogen kan zien.

4. Plato

Het lag en ligt nochtans voor de hand om het werk van de commissie in te vullen vanuit wat we zouden kunnen omschrijven als een clichématig ‘platoons’ standpunt, met name dat haar taak erin bestaat de sluiers van de verhullende schijn weg te nemen en de echte werkelijkheid daarachter te openbaren, te vergelijken met het doorbreken van de fameuze ketenen waarmee de bewoners van Plato’s grot tot een bestaan in schijn zijn veroordeeld. De opzet van de commissie en het waarheidsbegrip waarop ze terugvalt, zijn echter

veel complexer. Natuurlijk ‘openbaart’ de commissie waarheid, dat is haar kerntaak. En natuurlijk staan de feiten centraal: wat is er gebeurd, waar, wanneer, door wie, enzovoort, maar die feiten maken slechts een onderdeel uit van de omvattende waarheid die de commissie aan het licht wou brengen. Doordat de subjectiviteit van de pijn, de uiteenlopende motieven van de betrokkenen en de veelheid aan perspectieven worden samengebracht en met elkaar in confrontatie treden, komen we terecht in een veellagig verhaal.

De ‘naakte feiten’ zijn daardoor altijd verweven met de waarheidsverhalen van de betrokkenen. Deze personen hebben bijna onvermijdelijk een andere kijk op dezelfde feiten, maar juist dat ‘misverstand’ zo je wil, deze ‘georganiseerde dissensus’ over de waarheid, staat centraal, zonder te vervallen in een psychotische werkelijkheid van ‘fantasmatische’ verhalen waarbij de feiten er niet toe doen.

Die georganiseerde dissensus is niet zo maar gelijk te stellen met de gedachte dat iedereen een perspectief heeft, dat elk standpunt daarom relatief is en dat bijgevolg de waarheid ergens in het midden ligt. De commissie heeft juist niet elk perspectief gerelativeerd maar integendeel in zijn absoluutheid erkend, zodat ook elke betrokkene zijn waarheid als absoluut kan beleven en meedelen (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 113). Pas vanuit die dynamiek van erkenning is er naderhand dialoog en verzoening mogelijk, maar ook dat eindstadium kan betekenen dat de diverse standpunten als standpunt overeind blijven en

er dus misverstanden voortbestaan. Het eindrapport van de commissie citeert zelfs Michael Ignatieff om aan te geven dat haar taak er niet zozeer in besloten ligt om de wereld van alle leugens te ontdoen en de echte wereld te ontmaskeren, maar eerder “to reduce the number of lies that can be circulated unchallenged in public discourse (ibidem, 111).

Bovendien vertrekt de commissie vanuit de erkenning dat eenieder staat op een punt en dat die standpunten in kaart moeten worden gebracht. Zoals Desmond Tutu het heeft verwoord: “This Commission is said to listen to everyone. It is therefore important that everyone should be given a chance to say his or her truth as he or she sees it” (ibidem, 112). Dit sluit enigszins aan bij Badiou’s categorie van het onbeslisbare: omdat de commissie iedereen vanuit zijn of haar betrokkenheid laat spreken en daarmee de dissensus organiseert, staat niemand in een positie om van buitenaf te oordelen over de situatie zonder zelf op die situatie betrokken te zijn. Natuurlijk oordeelt de commissie vanuit de feiten maar ook vanuit de verhalen erover.⁶ De zogenaamde ‘healing’ truth’ verduidelijkt ze daarom niet toevaltig als “the kind of truth that places facts and what they mean within the context of human relationships – both amongst citizens and between the state and its citizens” (ibidem, 113). Die helende kracht van de waarheid is cruciaal geweest voor de werkzaamheid van de commissie, ook al impliceerde dit dat het volk talloze gruwelverhalen moest aanhoren, “alsof er een schilderij van Jeroen Bosch tot leven werd gewekt” zoals David van Reybrouck (2001, 262) het verwoordde.

Daarmee verlaat de commissie doelbewust haar objectieve positie: ze aanhoort, beluistert en ervaart de verhalen van slachtoffers en daders, en met haar het grote publiek. Natuurlijk moet ze finaal gezien oordelen over de waarheid of deze minstens ophelderen – denk aan de oorspronkelijke betekenis van crisis –, maar doet dat door aan die waarheid zelf te participeren: “By telling their stories, both victims and perpetrators gave meaning to the multilayered experiences of the South African story. These personal truths were communicated to the broader public by the media. In the (South) African context, where value continues to be attached to oral tradition, the process of story telling was particularly important. Indeed, this aspect is a distinctive and unique feature of the legislation governing the Commission, setting it apart from the mandates of truth commissions elsewhere. The Act explicitly recognised the healing potential of telling stories” (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 112).

5. Conclusie

Het mag op zich een wonder heten dat aan het eind van de twintigste eeuw waarheid nog zo'n politieke rol heeft kunnen spelen. Niet alleen in filosofische kringen maar ook algemeen maatschappelijk werd met de val van de Berlijnse Muur algemeen aangenomen dat de democratie wereldwijd had gezegevierd en daarom politiek handelen in termen van Waarheid voltooid verleden tijd was. Voortaan zouden alle politieke waarheden – lees:

individuele opinies – even geldig zijn, als buffer tegen de dreiging van het totalitaire spook dat de hele twintigste eeuw heeft rondgewaard.

De werking van de commissie in Zuid-Afrika daarentegen laat zien dat de oudste filosofische categorie nog zeker een rol van betekenis heeft te vervullen in politieke kwesties begin eenentwintigste eeuw. Door de inbreng van diverse standpunten en verhalen is de waarheid in deze context een zeer dynamisch gegeven. De moreel complexe situatie van 'waarheid voor amnestie' – complex dan toch zeker voor de slachtoffers van misdaden – kan daadwerkelijk tot verandering leiden omdat alle betrokkenen een pagina kunnen omslaan: de plegers hebben opgebiecht en krijgen amnestie; de slachtoffers hebben eindelijk de feiten gehoord en zijn in hun pijn erkend; en ten slotte, de samenleving in haar geheel is door de vele publieke getuigenissen door een catharsis kunnen gaan waardoor ze in staat lijkt een nieuwe stap in de toekomst te zetten. Waarheid én verzoening (en dus verandering), dat was tenslotte de bedoeling van de commissie. Of hoe politiek handelen en filosofische concepten soms nog hand in hand gaan.

Noten

1. De commissie verdedigt daarom uitdrukkelijk het publieke karakter van haar werkzaamheden (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, Volume 1, 104).

2. Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, Volume 1, 54. Ook geciteerd in De Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie als model voor conflictverzoening van Annelies Verdoolaege.
3. Voor een analyse, zie opnieuw Verdoolaege.
4. In *Healing of a Nation* (1995, 105). Voor een verslag hiervan: Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 113-114.
5. [http://www.infozone.be/biblio/process/process-pub-n/opleiding-effectief-\(bege-\)leiderschap/algemene-info/vier-waarheden.pdf](http://www.infozone.be/biblio/process/process-pub-n/opleiding-effectief-(bege-)leiderschap/algemene-info/vier-waarheden.pdf) (vertaling door Francis Gastmans).
6. In de objectieven van de commissie wordt uitdrukkelijk gesproken over zowel de feitelijke evidentie (objectief e) als over deze van alle betrokkenen (objectief B) (ibidem, 56).

Bibliografie

- Kant, I. http://www.ckzlimburg.be/dlcpdfs/vier_waarheden.pdf (vertaling door Francis Gastmans).
- Lyotard, J.F. (1979). *La condition postmoderne. Rapport sur le savoir*. Paris: Editions de minuit.
- Sachs, A. (1995) in A. Boraine & J. Levy (Eds.), *Healing of a Nation*. Cape Town: Justice in Transition.
- Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, Volume 1 (<http://www.justice.gov.za/trc/finalreport/Volume%201.pdf>).
- Van Reybrouck, D. (2001). *De Plaag*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Verdoolaege, A. De Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie als model voor conflictverzoening. (http://cas1.elis.ugent.be/avrug/trc/02_03.htm).